

พื้นที่ภูมิประเทศลุ่มเจ้าพระยาตอนล่างและเครือข่ายเส้นทางคลอง

เรียบเรียงโดย วันใหม่ นิยม สถาบันอาศรมศิลป์
ภาพประกอบโดย วาสนา มานิช มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

พื้นที่สามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ (Young delta) ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งพื้นที่ฝั่งกรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรีนั้น แต่เดิมเป็นพื้นที่ลุ่มต้ำน้ำทะเลท่วมถึง สมัยโบราณเรียกว่า “ทะเลตม” สมัยต่อมาได้เกิดการทับถมโคลนตะกอนที่แม่น้ำลำคลองพัดพามาจากพื้นที่สูง พัฒนาเป็นบริเวณที่ลุ่มต้ำน้ำจืดท่วมถึง ที่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๑ - ๒ เมตร พื้นดินเป็นพื้นดินลึกลับและลึกลับ โดยลักษณะสภาพแวดล้อมดังกล่าว ทำให้เกิดภูมินิเวศบริเวณเรียกสวน คือ ภูมินิเวศที่ตอนใต้บริเวณป่าชายเลนขึ้นไป เหมาะแก่การทำเรียกสวนผลไม้ และการตั้งถิ่นฐานบ้านช่อง นับเป็นพื้นที่สำคัญที่สุดของ Young delta

การตั้งถิ่น ในพื้นที่สามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบลุ่ม แอ่งน้ำไม่มีที่ลาด แรงโน้มถ่วงที่น้ำจะไหลจากที่สูงลงที่ต่ำเช่นในภาคเหนือจึงไม่เกิด ทางเดินของน้ำจึงเป็นในลักษณะการแผ่กว้าง ลงสู่เส้นทางแม่น้ำและคลอง อาจมีความคดเคี้ยวในบางเส้นทาง ผู้คนตั้งถิ่นฐานตามแม่น้ำลำคลอง เป็นทั้งแหล่งน้ำทำสวน ทำนา เส้นทางค้าขาย ท่องเที่ยวพักผ่อน คลองเส้นใดที่คดเคี้ยวก็จัดการขุดให้ตรง เพื่อให้เดินเรือสะดวก คลองเส้นใดที่ตื้นเขินก็ขุดให้ลึกพอเหมาะ คลองเส้นใดที่ขาดตอนก็ขุดเชื่อมกับคลองและแม่น้ำต่าง ๆ ให้สามารถเดินทางต่อเนื่องถึงแต่ละย่าน แม่น้ำลำคลองกลายเป็นแกนหลักในการตั้งชุมชน และขยายตัวเป็นเมืองหลวงกรุงธนบุรีและกรุงเทพมหานครในเวลาต่อมา

๑. คลองด่าน ย่านสวนทางออกทะเลเมืองบางกอก เป็นคลองเส้นหลักเก่าแก่ เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาเส้นเดิม (คลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง) ไปจนถึงแม่น้ำท่าจีน นำมาสู่การตั้งถิ่นฐาน จนเป็นรากฐานของชุมชนย่านสำคัญ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ชื่อของ “คลองด่าน” มีที่มาจาก ในสมัยโบราณที่ปากคลองด่านด้านวัดหามู (วัดอัสสัมชัญในปัจจุบัน) เคยเป็นด่านขนอนมาก่อน ด่านขนอนคือ ด่านที่เป็นกระโจมหลังคา มียอดสำหรับดูเรือในระยะไกล เพื่อตรวจสอบสิ่งของต้องห้าม และเก็บภาษีจากเรือสินค้าที่ขึ้นล่องผ่านด่านทางแม่น้ำเจ้าพระยา และทางแม่น้ำท่าจีนมาติดต่อกับค้าขายในอาณาจักร

ทั้งนี้ด้วยความที่คลองด่านเป็นเส้นทางเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาที่เมืองธนบุรี และแม่น้ำท่าจีนที่จังหวัดสมุทรสาคร จึงเป็นคลองที่สำคัญในทางเศรษฐกิจและความมั่นคงของกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏ

ว่าเป็นเส้นทางสัญจรทั่วไป เส้นทางเดินทัพออกชายแดนตะวันตกด้านราชบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี ในการต่อสู้กับพม่ารามัญ และเส้นทางค้าขายด้านปากใต้ คือ เพชรบุรี ราชบุรี สาครบุรี ฯลฯ นับเป็นเส้นทางพืชผลสวน เกลือ และอาหารทะเลหล่อเลี้ยงเมืองหลวง

ชุมชนย่านคลองฝั่งธนบุรีเริ่มเกิดขึ้นประมาณ พ.ศ. ๒๐๐๐ เศษ ตรงกับสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม (คลองบางกอกใหญ่ คลองชักพระ คลองบางกอกน้อยในปัจจุบัน) ต่อเนื่องถึงคลองด่าน - สนามชัย ดังปรากฏชื่อชุมชนต่าง ๆ ในนิราศกำสรวลสมุทร เช่น บางฉนัง (บางเชือกหนัง) บางระมาด บางจาก (บริเวณวัดกำแพงบางจาก ใกล้บ้านศิลปินในปัจจุบัน) และวัดศาลาสีหน้า (วัดคูหาสวรรค์ในปัจจุบัน)

ถัดมาคลองด่าน มีชุมชนเก่าแก่ซึ่งปรากฏชื่อในกำสรวลสมุทร คือชุมชน “บางนางนอง” นอกจากนี้ยังปรากฏชุมชนสมัยอยุธยาตอนต้น ฝั่งตรงข้ามคลองคือ ชุมชนวัดจอมทอง คาดว่าชุมชนย่านนี้มีสภาพเป็นย่านตลาด ย่านสวนยกท้องร่องปนกับท้องนา ในสมัยต่อ ๆ มาได้ขยายชุมชนต่อเนื่องตามเส้นทางคลองด่าน - คลองสนามชัย เช่น ชุมชนที่วัดหนัง วัดไทร วัดสิงห์ วัดกก วัดเลา เป็นต้น

ภาพจากพิพิธภัณฑ์เมือง ชุมชนเรือสินค้านานาชาติทั้งชาและชาวออกจากรุงเทพ ขอตรวจบริเวณคลองด่านไปยังหัวเมืองต่างๆ ไม่ปรากฏชื่อภาพ ไม่ปรากฏปีของภาพ

ภาพจากพิพิธภัณฑ์เมือง ชาวบ้านออกมาหาซื้อ และแลกเปลี่ยนสินค้าบริเวณคลองด่าน ไม่ปรากฏปีของภาพ

ชาวบ้านออกมาหาซื้อและแลกเปลี่ยนสินค้าในคลองด่าน

ที่มา:เพจ วิถี คนคลอง https://www.facebook.com/vitikonlong?locale=th_TH

ตลาดน้ำท่าแพ วัดจอมทอง

ที่มา: เพจ วิถี คนคลอง https://www.facebook.com/vitikonlong?locale=th_TH

คลองด้านแบ่งเป็นสามช่วง เรียกชื่อต่างกัน

- คลองด้านช่วงแรก จากแยกคลองบางกอกใหญ่ถึงแยกคลองบางขุนเทียน มีชุมชนและสถานที่สำคัญ เช่น วัดนางชี วัดหนัง วัดราชโอรส วัดนางนอง ตลาดวัดราชโอรสในอดีต
- คลองสนามชัย เริ่มจากแยกคลองบางขุนเทียนไปถึงแยกคลองหัวกระบือ (แยกคลองสนามชัย หัวกระบือ และขุนราชพินิจใจ) มีชุมชนสำคัญ เช่น วัดไทร ตลาดวัดไทร วัดสิงห์ วัดเลา วัดท่าข้าม
- คลองมหาชัย เริ่มจากแยกคลองหัวกระบือไปออกแม่น้ำท่าจีน ด้านตำบลมหาชัย เมืองสมุทรสาคร

ในเฉพาะย่านจอมทอง - คลองบางขุนเทียน มีคลองสาขาจากคลองด่านที่สำคัญ ได้แก่

คลองบางขุนเทียน มีเส้นทางจากทิศเหนือลงใต้ แยกจากคลองด่านและคลองสนามชัย มีคลองตัดแยกจากคลองบางขุนเทียน เช่น คลองดาวคะนอง คลองลัดเซ็ดหน้า เป็นต้น ไปจรดคลองตรงและคลองบางมด เป็นพื้นที่สวนลื่นจีดั้งเดิม บริเวณสามแยกคลองบางขุนเทียนและคลองดาวคะนอง เรียกว่า แยกคู้งลื่นจี หรือสามง่าม เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เกิดชุมชนบริเวณคลองบางขุนเทียน ดังปรากฏการสร้างวัดยมโลก (บางขุนเทียนนอก) พ.ศ. ๒๒๕๖ วัดบางขุนเทียนกลาง พ.ศ. ๒๓๐๐ และวัดขุนน (บางขุนเทียนใน) พ.ศ. ๒๓๐๐

สวนลื่นจี จอมทอง

ที่มา:เพจ วิถี คนคลอง https://www.facebook.com/vitikonlong?locale=th_TH

ชื่อบางขุนเทียนมีข้อสันนิษฐานต่าง ๆ ได้แก่ เคยเป็นด่านเกวียนที่มีขุนเกวียนควบคุม ภายหลังเพี้ยนเป็น “ขุนเทียน” บางข้อสันนิษฐานคาดว่ามาจาก “ต้นเทียน” พืชล้มลุกในท้องถื่นริมน้ำ

คลองบางค้อ แยกจากคลองด่านมุมหน้าวัดราชโอรสไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านศาลเจ้าแม่ทับทิม คลองด่านไปออกคลองบางสะแก สันนิษฐานว่ามีต้นค้อขึ้นทั่วไป

คลองบางหัว แยกจากคลองด่านแบ่งวัดราชโอรสและวัดหนัง ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ต่อเนื่องผ่านวัดศาลาครืน สันนิษฐานว่ามีต้นค้อจำนวนมาก

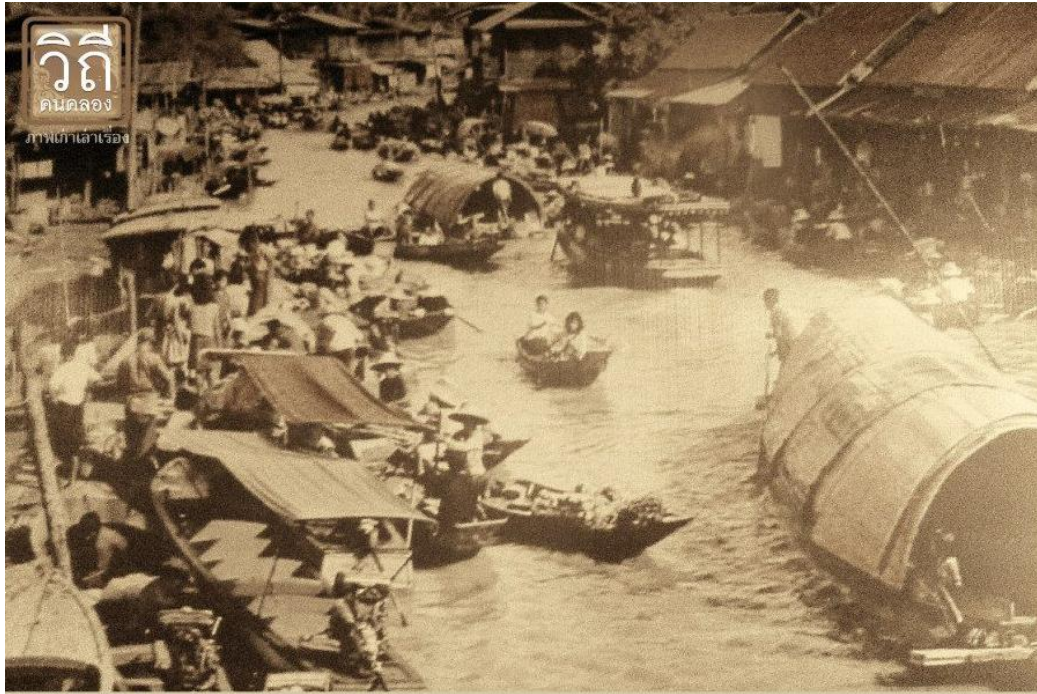
คลองบางประทุน แยกจากคลองสนามชัย (คลองด่าน) ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ไปออกคลองภาษีเจริญ เป็นย่านป่าและสวนแต่เดิม เช่น มะพร้าว ส้มโอ กล้วย ชื่อ “บางประทุน” มาจากการที่มีต้นไม้ปกคลุมพื้นที่ริมคลองเป็นรูปทรงคล้ายประทุนเก๋งหลังคาเรือรุ่นเก่า จึงเรียกเส้นคลองนี้ว่า “บางประทุน”

คลองบางมด แยกจากคลองสนามชัย (คลองด่าน) ไปทิศใต้ทางศาลเจ้าแม่ทับนาง

เท่าที่ว่าย่านคลองด่านนี้เป็นชุมทางคลองสำคัญ ต่อมาในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่าย่านนี้ได้เป็นนิเวศสถานบ้านเกิดของกรมสมเด็จพระศรีสุรลัย พระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ ๓ ย่านนี้จึงได้กลายเป็นย่านสำคัญ มีวัดที่ได้ยกสถานะและบูรณปฏิสังขรณ์เป็นวัดหลวง ได้แก่ วัดราชโอรสฯ วัดหนัง วัดนางนอง ด้วยพุทธศิลป์ประยุกต์ไทย - จีน พร้อมกับการเติบโตทางเศรษฐกิจ การค้า สังคมของพระราชอาณาจักรและเมืองหลวง ย่านชุมทางคลองด่านนี้จึงเติบโตเป็นย่านสวนและย่านตลาดที่คึกคัก บวกกับการสร้างทางรถไฟผ่านสมัยรัชกาลที่ ๕ จนมีตลาดใหญ่สำคัญ ได้แก่ ตลาดวัดราชโอรส ตลาดวัดไทร เปรียบเหมือนห้างสรรพสินค้าย่านต่าง ๆ ในฝั่งธนบุรี

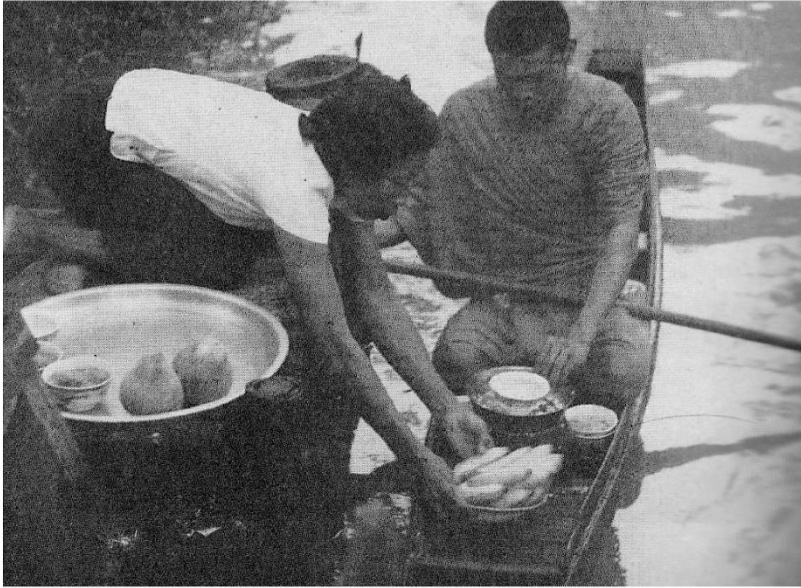
แม้เมื่อหมดยุคสมัยของตลาดน้ำตั้งแต่หลัง พ.ศ. ๒๕๓๐ ย่านคลองแห่งนี้ได้เป็นย่านท่องเที่ยววัดเก่าแก่และย่านสวนอันทรงคุณค่า มาจนถึงปัจจุบัน

(ภาพจากพิพิธภัณฑ์วัดหนึ่ง) ชาวบ้านออกมาหาซื้อ และแลกเปลี่ยนสินค้าบริเวณตลาดน้ำวัดไทร
ไม่ปรากฏปีของภาพ

ตลาดน้ำวัดไทร

คลองบางประทุน พระบิณฑบาตทางเรือ พ.ศ.๒๕๑๖

ก่อนบวชเป็นพระ คนบวชต้องมาหัด
พายล่องหน้าก่อน
เพราะเรือพายของพระมีขนาดเล็ก
ทรงตัวยาก
บ่อยครั้งที่พระพายเรือสวนกับเรือ
เครื่องใหญ่ ๆ คลื่นจะแรง
พระบวชใหม่ที่ยังพายเรือไม่คล่อง
มักทำเรือล่มเสมอ

ที่มา: เพจ วิถี คนคลอง https://www.facebook.com/vitikonlong?locale=th_TH

๒. คลองสนามชัย - คลองมหาชัย ปลายทางจากคลองด่าน เชื่อมเจ้าพระยาและท่าจีน คือเส้นคลองที่ต่อเนื่องจากคลองด่าน บริเวณแยกคลองบางขุนเทียน เขตจอมทอง จนถึงแยกคลองด่านท่าข้าม ในเขตบางขุนเทียน ไม่ปรากฏประวัติการขุด มีชุมชนสำคัญตั้งอยู่สองฝั่งคลอง ได้แก่ ชุมชนตลาดวัดไทร ชุมชนวัดสิงห์ ชุมชนวัดกก ชุมชนวัดเลา จนถึงวัดท่าข้าม แต่ดั้งเดิมสภาพพื้นที่ทั่วไปเป็นชุมชนสลักกับท้องนา สวนผลไม้ และพื้นที่ชุ่มน้ำธรรมชาติ

ต่อเนื่องจากคลองสนามชัย ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้คือ คลองมหาชัย แยกจากคลองสนามชัยบริเวณย่านท่าข้าม - หัวกระบือ (อนุสาวรีย์คุณกะลาในปัจจุบัน) เป็นคลองที่ขุดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) แห่งกรุงศรีอยุธยา แทนที่คลองโคกขามเดิม ซึ่งมีความคดเคี้ยวอย่างมาก เรียกคลองที่ขุดขึ้นใหม่นี้ว่า คลองพระพุทธเจ้าหลวง แต่ยังไม่ทันแล้วเสร็จก็ทรงสวรรคต ต่อมาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้โปรดเกล้าฯ เกณฑ์ไพร่พลขุดต่อจนแล้วเสร็จ ออกแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร ตัวคลองลึก ๖ ศอก กว้าง ๗ วา ใช้ในการคมนาคมขนส่งและทำสงคราม

แยกจากคลองสนามชัยด้านอนุสาวรีย์คุณกะลาไปทางทิศใต้ เป็นคลองหัวกระบือ หรือคลองขุนราชพินิจใจ เป็นคลองขุดตรงไปออกชายทะเลบางขุนเทียน เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำจืด มีต้นปรี๊ด จาก ตีนเป็ด ต้นปรัง เตยหนาม ต้นกระถิน ตะขบ ตลอดจนถึงท้องนา และพื้นที่สวน จนค่อย ๆ เปลี่ยนเป็นพื้นที่น้ำกร่อยและป่าชายเลน แต่ดั้งเดิมมีการตั้งถิ่นฐานที่ชุมชนวัดศีร์ษะกระบือ (วัดหัวกระบือในปัจจุบัน) ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย

คลองสนามไชย บางกระบือ

ที่มา:เพจ วิถี คนคลอง https://www.facebook.com/vitikonklong?locale=th_TH

๓. คลองบางมด - คลองรางแม่่น้ำ คลองบางมดมีความยาว ๑๕ กิโลเมตร เป็นคลองยาวและเส้นตรง ตั้งอยู่ในเขตธนบุรีตะวันตกเฉียงใต้ คลองนี้เริ่มต้นจากตลาดคลองวัดไทรถึงศาลเจ้าแม่ทับนาง แล้วแยกออกมาเป็น คลองมอญที่ไปทางพระประแดง และคลองสวน อำเภพระสมุทรเจดีย์ สมุทรปราการ บริเวณนี้แบ่ง ๓ เขตการปกครองของกรุงเทพมหานคร ได้แก่ เขตจอมทอง เขตทุ่งครุ และเขตบางขุนเทียน มีต้นสายแยกออกจากฝั่งทิศใต้ของคลองสนามไชยเยื้องกับวัดไทร มีแนวทางน้ำค่อนข้างตรงต่างจากคลองธรรมชาติ บริเวณนี้มีลักษณะคดเคี้ยว จึงคาดว่าเป็นคลองที่ขุดขึ้นเพื่อผันน้ำเพื่อการเกษตรและแบ่งเขตสวน จากคำบอกเล่าคลองนี้ขยายมาจากลำประโดง ภายหลังในระยะ ๕๐ ปีเศษมานี้คลองได้ขยายใหญ่ขึ้น เพราะมีเรือหางยาวขนสัมเข้ามามากจนตลิ่งถูกซัดไป กลายเป็นคลองเส้นกว้างมาจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม คลองบางมดมี ๒ ชื่อเรียก ช่วงแรกจากวัดไทรลงทิศใต้มาถึงบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ธนบุรี ในปัจจุบัน เรียกว่า คลองบางมด และจากนั้นจนถึงบ้านทับนางเรียกว่า คลองรางแม่่น้ำ

พื้นที่คลองบางมดนับเป็นพื้นที่ชุมชนใหม่ อายุไม่เกิน ๑๒๐ - ๙๐ ปีเศษ เป็นที่รองรับคนพหุวัฒนธรรมจาก ย่านเก่าแก่มาตั้งถิ่นฐาน เช่น คนไทยพุทธจากวัดยายร่ม คลองด่าน - บางประทุน - บางขุนเทียน - วัดไทร ราษฎร์บูรณะ บางปะแก้ว คนมุสลิมจากพระประแดงและทุ่งครุ คนจีนจากอัมพวา บางช้าง ฝั่งธนบุรี และจีนใหม่จากแผ่นดินใหญ่ ตั้งถิ่นฐานทำนา ทำสวน และโดยเฉพาะมุสลิมได้เลี้ยงแพะ จนถึงยุคสวนส้มเฟื่องฟูทองนาได้หายไป ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้วสวนส้มได้สูญสลายหลังน้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. ๒๕๒๖ และ ๒๕๓๔ จนมาเป็นสวนมะพร้าว บ้านจัดสรร และอาคารพาณิชย์

๔. คลองตาโฆะ คู่คลองสะพานควาย คลองตาโฆะหรือคลองสะพานควาย (บริเวณถนนประชาอุทิศ เขตทุ่งครุ) เป็นเส้นทางเชื่อมคลองรางราชพฤกษ์ใหญ่และคลองรางราชพฤกษ์น้อย (ซึ่งต่อเนื่องจากคลองบางมด) ออกไปยังคลองขุดเจ้าเมือง สุดทางที่ตำบลปากลัด (ปาด-ลัด) อำเภพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ แต่เดิมคลองเส้นนี้ขุดผ่านทุ่งนาและพื้นที่ชุ่มน้ำจืด ช่วงหนึ่งของเส้นทางคลองจากบริเวณหลังบ้านสูง (ชุมชนรอบมัสยิดอัลอิสติกอมะห์ในปัจจุบัน) ไปจนถึงคลองขุดเจ้าเมือง ช่วงนี้มีฝูงควายจำนวนมาก แล้วเมื่อถึงสมัยหนึ่งได้มีการสร้างสะพานให้ควายเดินข้าม จึงเรียกคลองเส้นนี้ว่า “คลองสะพานควาย” อีกด้านหนึ่งของเส้นทางคลองจากบ้านสูงไปจนถึงคลองรางราชพฤกษ์ใหญ่ เรียกว่า คลองตาโฆะ ตามชื่อผู้นำชุมชนที่พาชาวบ้านช่วยกันขุดคลองเส้นนี้ สภาพ

ของคลองนี้แต่เดิมเป็นท้องนา สลับพื้นที่ขุมน้ำตามธรรมชาติ มีคอกควาย คอกแพะ ชุมชนสองฝั่งคลองเส้นนี้ ส่วนมากเป็นคนมลายูมุสลิม จนถึงยุคเฟื่องฟูสวนส้มประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๐ ที่นาจึงกลายเป็นสวนส้ม

๕. คลองรางราชพฤกษ์น้อย ในอดีตคือ คลองบ่อยาว ที่บรรพบุรุษมุสลิมชุมชนดาร์ลอบาคะห์ได้ขุดบ่อ ตั้งเดิมที่มีรูปทรงยาว เชื่อมกับคลองบางมดและคลองรางราชพฤกษ์ใหญ่ ไปจนถึงคลองตาโชะหรือคลองสะพานควาย เกิดชุมชนชาวนา ชาวสวน และคอกแพะเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีเศษ (หลัง พ.ศ. ๒๔๖๐) ต่อมาลูกหลานในชุมชนได้สร้างสรรค์วิสาหกิจชุมชนและจัดตั้ง “กัมปงในดงปรีอ” เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร ระหว่างทางเรือได้แล่นผ่าน “กัมปงในดงปรีอ” แล้วเรือจึงได้แล่นเลี้ยวเข้าไปในคลองรางราชพฤกษ์ใหญ่ ผ่านคอกแพะ “อรุณฟาร์ม” คอกแพะเก่าแก่ตามคติความเชื่อชาวมุสลิม ผ่านโรงเรียนรางราชพฤกษ์นุซมีอุทิศ สภาพคลองรางราชพฤกษ์ ส่วนมากยังเป็นสวนมะพร้าว แปลงผัก คอกแพะ และพื้นที่ธรรมชาติที่มีต้นปรีอ จาก ตีนเป็ด ต้นปรัง เตยหนาม ต้นกระถิน ต้นราชพฤกษ์ ต้นตะขบ ชุมชนหนาแน่นน้อยกว่าริมคลองบางมดและคลองเส้นอื่น